

УТОПІЯ ЯК ПРОЕКТИВНА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА КОНСТРУКЦІЯ

© Петрушенко Оксана, 2014

Автор статті стверджує, що тривале існування утопічної думки пояснюється її зв'язком з важливими потребами існування людини та діяльності людської свідомості – сферою ідеалізації, інтелектуального конструювання, уявленнями про належне та бажане, детермінованістю людського життя майбутнім, прогнозуванням, прагненням уникнути антиномій реального життя. У цьому контексті аналізуються концепції: утопічного реалізму Е. Гідденса, принципу відповідальності Г. Йонаса, реалістичної утопії Ю. Габермаса.

Ключові слова: утопія, утопічна свідомість, інтелектуальне конструювання, прогнозування.

Oksana Petrusenko. Utopia as a Projective Intellectual Construction.

The paper explains a long-time existence of utopian thinking as a result of its connection with the important needs of human existence and consciousness activity. Utopia is closely connected with the sphere of idealisation. It is the ability of man's consciousness to create some intellectual constructions describing internal relations which are important but cannot be perceived with the sense organs. At the end of the 20th century utopia is studied in the context of social constructivism that seeks to create the image of social reality in accordance with some logical arguments (utopian constructivism). Utopian thought is also related to the ideas of appropriateness and desirability investigated by the philosophers since the 19th century. The author claims that human life is determined by the future and utopia is closely connected with this tendency. A well-known philosopher E. Bloch investigates utopia analysing the concepts of hope and prognostics. In his view, utopia fulfills the role of long-range prognostics that shows us the true values of mankind. According to K. Jaspers, people like utopia because it allows them to see the world without any problems and difficulties and avoid antinomies of real life. The philosopher criticizes utopia thinking that real life without antinomies can be characterised by a lack of energy for further growth. A. Giddens pays attention to a special role of utopia in the period of globalisation. The thinker believes that utopia is quite useful as a project of the future development of humanity. In his opinion, it must be connected with realism because in the modern world every country can plan its future only in the context of the common development of humankind. Taking into consideration the above-mentioned fact, A. Giddens uses the term "utopian realism". Both the principle of responsibility offered by G. Yonas and realistic utopia suggested by U. Habermas are analysed in the given context.

Key words: utopia, utopian consciousness, intellectual constructing, prognostics

В одному із своїх творів Е. Блох наводить вислів Ф. Шиллера: "Те, що не відбувається, ніколи не застаріє" [1, с.129]. Цей вислів дуже влучно характеризує утопію, наділяючи її соціальною невмирущицю. Питання про те, чому утопізм та утопічна свідомість не піддаються усуненню методами науки, чому розум і просвіта не змушують їх перетворитись на казки для дітей, дає підстави припустити, що вони пов'язані з деякими важливими потребами існування людини та діяльності людської свідомості; з'ясування цього питання й є **метою статті**.

Перш за все тривале існування утопії та утопічної свідомості можна пояснити тим, що вони є сферою ідеалізації (мислене доведення чогось до ідеального стану), що неодмінно присутня в усіх, навіть дуже простих актах пізнання. В тому образі, який утворюється у свідомості людини в її контактах із дійсністю, присутні чуттєво-образний та конструктивно-функціональний компоненти [7, с. 139, 140]. А це означає, що в образі відбиваються та фіксуються як чуттєві характеристики речей та явищ, так і зв'язки та відношення між ними або всередині них, і якщо чуттєві характеристики фіксуються органами чуття безпосередньо, то зв'язки, особливо внутрішні або суттєві, такій фіксації не підлягають [8, с. 182, 192]. Для того, щоб внутрішні зв'язки постали для свідомості як її об'єкт, треба здійснювати хоча б елементарні інтелектуальні акти, які також не мають форми чуттєвого виявлення. Відповідно, коли в утопічних творах або проектах починає ставитися наголос не на фізичних, чуттєво-спостережуваних проявах людини, а на людських взаєминах та типах таких взаємин, вони раціоналізуються і тяжіють до ідеалізацій.

Наведені міркування підтверджуються дослідженнями історії формування науково-теоретичного мислення та структури такого типу мислення. В одній із своїх публікацій В.С. Швирьов стверджує, що вихід на теоретичні форми освоєння світу має своїм результатом не лише появу гносеологічних вчень, а й виникнення соціальних проектів: “Ця проектно-конструктивна спрямованість філософії Платона яскраво проявляється в його соціально-політичній утопії ідеального суспільства, перетворюючи його на засновника утопічної свідомості як першої історичної форми розгорнутого соціального проекту” [11, с. 87]. Автор засвідчує наявність сутнісного зв'язку між певними рівнями та механізмами людської пізнавальної діяльності та утопією: поява у змісті свідомості таких утворень, які протистоять наочно фіксованому стану справ, є найпершою та важливою передумовою формування утопій та утопічної свідомості. При цьому останні подаються саме як проєктивні утворення. Інший автор, О. Л. Черткова, стверджуючи конструктивну природу діяльності людського розуму та пізнання, виділяє як особливий тип *утопічний конструктивізм* (поряд із епістемологічним та радикальним типами конструктивізму). Авторка пише навіть про так званий “інженерний підхід до реальності”, що проявився в утопізмі [10, с. 338–353]. І далі: “... Ідеал утопічних конструктивістів також не відображає світ, оскільки він не може бути отриманим із досвіду, але сам його творить” [10, с. 350].

Із механізмами діяльності свідомості пов'язані також і способи формування людських уявлень про *належне*. Г. Гегель в “Науці логіки” продемонстрував, що границі певного *дещо*, які встановлюються в результаті закріплення його визначеності з позиції тотального буття, і є належне даного дещо. Наприклад, людина у своїх сутнісних проявах (в ту чи іншу епоху), що проєктуються не лише на її внутрішні якості, а й на людський загал, набуває характеристик належного для людини, або людини, якою вона має бути. Інакше можна сказати, що належним для людини є те, що, з погляду певної епохи, лише і може зробити її людиною, тобто наділити її людським способом буття. Належне постає як буттєва повнота певного конкретного суцього, яке ми проєктуюмо на тотальне буття, дозволяючи йому бути “без обмежень”, без втручання з боку інших суцього. Так, наприклад, ми часто кажемо, що система освіти має бути такою-то, держава і закони – такими-то, хоча при тому розуміємо, що реальні обставини життя змінюють буттєву самодостатність того суцього, яке ми розглядаємо крізь належне, і роблять його не належним, а реальним, таким, яким воно насправді є. Цілком очевидним є й те, що в уявленнях про належне також відіграє вагому роль уява, оскільки ізолювати дещо, подати його у максимально можливій повноті його буттєвої сутності можна лише в уяві та за допомогою уяви. Тому утопію доволі часто характеризують як уявну соціальну дійсність.

Не викликає сумніву, що реальний життєвий досвід скеровує людину на те, щоб виявляти в речах і явищах саме те, що становить їх вихідні, суттєві якості, тобто виявляти належне. Саме шлях такого відокремлення належного від хибного, неповного або ушкодженого дозволяє людині вдосконалювати дійсність або її окремі явища. Виявлення належного і закріплення його у чітко сформульованих знаннях є одним із основних завдань науки та інженерно-технічної діяльності. Коли у наукових положеннях та міркуваннях окреслюються певні явища і процеси, вони постають вивільненими із супроводжуючих їх супутніх явищ, тобто постають у тому вигляді, який є більш-

менш чистим виразом їх суттєвих характеристик, їх належного стану. Проте до самих речей поняття належного прикладається винятково ззовні – це здійснює людина на основі її пізнавальної діяльності та соціально-практичних потреб. І. Кант виправдано стверджував, що відносно речей може ставитись питання, якими вони є, відносно ж людини, за І. Кантом, ставиться питання: як належить (як має бути) [4, с. 381]. Дещо пізніше розведення пізнавальних питань на “Яким щось є?” та “Що є належним (Яким щось має бути)?” було покладене в основу розрізнення наук про природу та наук про дух (культуру), здійснене неокантіанцями Баденської школи [12, с. 5–22].

Належне не лише є пізнавальним орієнтиром для людини і суспільства, але й є основою для ціннісного відношення людини до будь-чого; М. О. Лоський свого часу визначав цінність як місце будь-якого буття (чогось) в абсолютному бутті [6, с. 53]. Утопію – як в позитивному, так і в негативному її виконанні – можна, поза сумнівом, вважати уявленням про належний суспільний стан або устрій, а тому також і достатньо прямим виявленням певних уявлень про цінності. Відповідно, можна стверджувати, що утопія виникає на основі, з одного боку, особливостей будови образу дійсності у свідомості людини (зокрема – особливостей його конструктивно-функціонального компоненту), а, з іншого боку – як виявлення уявлень про соціально належне та про таке у суспільному бутті, що постає як незаперечна цінність (з певної соціальної або пізнавальної позиції). Маючи такі суттєві риси, утопія та утопічна свідомість у ХХ ст. були осмислені в контексті соціального проектування.

Подібні твердження про утопію одним із перших почав розвивати Е. Блох, вписуючи утопію як у людське свідоме відношення до дійсності, так і в онтологічні структури дійсності. Він визначив буття через співвідношення “Буття” та “Ще-не-Буття”: йдеться про те, що буття відкривається людині як не завершене, таке, що перебуває на межі буття і небуття; те буття, на яке сподівається людина, і постає як “Ще-не-Буття” [1, с. 127, 227–229]. У твердженнях Е. Блоха важливими є націленість людини на майбутнє, детермінація людини і людського життя перш за все майбутнім. Стурбованість майбутнім виводить у міркуваннях Е. Блоха на перший план категорію надії; надія постає як екзистенційна характеристика людини [1, с. 283–285]. У таке ж відношення до дійсності вписується й утопія. В загальному плані для Е. Блоха утопія постає як перенесення далеко наперед певного уявлення, обминаючи засоби його досягнення [1, с. 125]. Філософ розрізняє утопізм та утопічність: утопізмом для нього є занадто абстрактні та насичені бажаннями образи найкращого або щасливого майбутнього, а утопічність характеризує доволі серйозні проекти, де елементи мрій поєднуються із докладними та ретельними доведеннями. До недоліків утопізму він відносить саме абстрагування від засобів запровадження прекрасних проектів майбутнього та благодушну віру в те, що цього майбутнього можна досягти без виснажливих зусиль та драматичних жертв з боку людства. Водночас Е. Блох дуже високо оцінює утопію та утопізм: на його думку, вони виконують функцію загальної прогностики – далекого забігання наперед у спробах намалювати загальні та віддалені перспективи людства, до яких бажано було би прагнути. Усвідомлення деякої фантастичності та нездійсненності утопічних проектів, на думку Е. Блоха, не знижує їх цінності: людство виносить свої заповітні мрії уперед, керуючись тим, що філософ називає специфічним терміном “Совість-Знання”, тобто щирими прагненнями покращити свій стан, рухаючись у певному напрямі [1, с. 129]. Згодом між утопічним винесенням ідеї наперед та реальністю розміщуються цілком реальні і прагматичні соціальні проекти, що весь час корегуються [1, с. 128, 130]. Віддалене проектування соціального буття, на думку Е. Блоха, є прямим свідченням того, що для людства є справді цінним, бажаним, можливим. Поза таким прямим винесенням належного далеко вперед навряд чи змогли би проявитись найважливіші та заповітні мрії людства. Отже, утопію не можна вважати чимось на зразок позірності, омани, оскільки її начала тісно пов'язані із суттєвими характеристиками людського свідомого ставлення до дійсності.

До з'ясування особливостей інтелектуальних актів, що врешті виявляються в утопічних творах та утопічних уявленнях, звертається і відомий німецький філософ К. Ясперс, коли розглядає психологію формування і функціонування світогляду. Зокрема він стверджує, що в утопіях людина прагне більше віддатись спогляданню світу ідей, ніж реальному світу, намагається насолоджуватись тим, в чому усунуто причини життєвих труднощів та страждань [13, с. 255]. В основі механізму

створення утопічних творів та уявлень він вбачав прагнення – свідоме чи підсвідоме – позбутись життєвих антиномій: “... утопії приймають ... антиномічне наяву, проте одразу ж гармонійно роблять розв’язок, тобто так само ігнорують антиномічне. Ця утопія – моментне вирішення у видимості, як-от якийсь мистецький витвір, або ж у неї (утопію) вірять, знання про те, як було б справедливо і правильно, якби люди лишень побажали, і якби минув ще якийсь час” [13, с. 226]. Звідси, за К. Ясперсом, випливає, що утопія горунтується на протиставленні уявного світу ідей (думок) та жорсткої реальності, протиставленні, значною мірою загостреної бажанням, мрією. Суттєвою особливістю такого протиставлення філософ вважає таке ж уявне, у мріях, розв’язання антиномій реального життя, проте, за К. Ясперсом, таке прагнення до розв’язання антиномій вбиває життя, оскільки світ (як і людська природа) позбавлений антиномій, втрачає енергію зростання.

Ця сутнісна риса утопії в антиутопіях діє за принципом “навпаки”: тут антиномії загострюються до нестерпного стану, а тому антиутопія постає, скоріше, прагненням виявити та загострити деякі життєві антиномії, вказати на їх небезпечний для суспільства і людини характер, якого ці антиномії набувають, коли надмірно загострюються або ж стають загрозливими тоді, коли ігноруються. В останньому варіанті антиутопія постає ніби “вивернутою” утопією, демонструє небезпеку самих утопій, які, як вірно міркує К. Ясперс, усувають антиномії і у випадку реалізації загрожують життю людини і суспільства. Отже, в обох випадках на перший план в осмисленні механізмів діяльності свідомості, що виливається в утопічні проекти, висувається факт наявності реальних життєвих антиномій та прагнення протиставити таким антиноміям уявний стан суспільних відносин, в яких антиномії зникають або гармонізуються. Звідси ми можемо зробити висновок про те, що усвідомлення належного, прагнення належного діє в основах утопічної свідомості разом із усвідомленим чи не зовсім усвідомленим уявленням про бажане, вимірне. Обидва моменти тісно сплітаються в свідомих актах та побудовах, проте у певних утопічних проектах відчутно може домінувати належне, а в інших – бажане.

Отже, здійснене дослідження дозволяє зробити висновок, що утопія та утопічні фрагменти мисленневої діяльності не варто відносити до випадкових та хворобливих виявів розвитку суспільної думки. Утопія як варіант проектування, передбачення подальшого розвитку, яке ґрунтується на уявленнях про належне, є необхідним компонентом осмислення дійсності, процесу цілепокладання, пізнання можливого розвитку подій та можливих варіантів подальшого розвитку. Тому можна вважати доволі однобічним уявлення про утопію виключно як про помилковий та безперспективний проект, який може бути лише об’єктом розваги та насмішкуватих зауважень серйозних освічених людей.

Дуже важливими для осмислення утопії як інтелектуального проекту є міркування Е. Гіденса – автора поняття *утопічний реалізм*. На його думку, щоб уникнути безпідставних мрій, слід враховувати реальні тенденції розвитку, реальний процес змін, що відбувається з речами. Е. Гіденс говорить про небезпеку помилок при проектуванні майбутнього та розглядає різні варіанти цих помилок – помилки проектування [2, с. 294], помилки оператора [2, с. 295], непередбачені наслідки наших спроектованих дій [2, с. 296], розумінням соціальної довіри та соціального ризику [2, с. 118, 119]; при цьому він звертає увагу на те, що такі ризики суттєво зростають у зв’язку з розвитком глобалізаційних процесів. Аналізу сучасних соціальних реалій, що активізують проблему відповідальності окремої людини та певних спільнот, присвячено працю Г. Йонаса “Принцип відповідальності. Досвід етики для технологічної цивілізації”. Розглядаючи поняття утопії у контексті планування бажаного або належного майбутнього, Г. Йонас підкреслює, що таке планування в період функціонування глобалізаційних процесів повинно враховувати не лише бажання та можливості людей і спільнот, а й реальні можливості функціонування екосистеми землі. Так, суто технічно можна нарощувати виробничі потужності, проте так буде нищитися природа як основа фізичного існування людства загалом [3, с. 306, 307]. Можна економічно розвивати і покращувати матеріальний стан певного регіону, проте така діяльність може спровокувати конфлікт між цим регіоном та іншим, який себе вважатиме зневаженим або пограбованим [3, с. 309–315]. У цьому

контексті слід згадати також працю Ю. Габермаса “Про людську гідність та реалістичну утопію прав людини”, де йдеться про ситуацію, коли права людини, які покликані обстоювати людську гідність, насправді в різних культурних регіонах можуть трактуватися по-різному, а отже, в певних випадках перетворюватися не на права, а на утиски цих прав. Прикладом такого стану справ можуть бути гуманітарні втручання, що здійснюються відповідно до повноважень, наданих Радою Безпеки ООН від імені міжнародної спільноти, часто проти волі суверенних урядів. Тому Ю. Габермас пише, що права людини являють собою *реалістичну утопію*, оскільки вони більше не змальовують образи соціальної утопії, котра гарантує колективне щастя, а знаходять ґрунт для ідеального справедливого суспільства у самих інститутах конституційних держав. Терміни *утопія* та *реалізм* тут теж об’єднано в межах єдиного поняття, але не так, як у Е. Гідденса.

Сам термін *утопічний реалізм* на перший погляд виглядає парадоксально (приблизно так, як *залізне дерево*) [5], але має вагомні підстави для свого узаконення. Можна стати на позицію реалізму у сфері соціологічного знання і приймати соціальну дійсність такою, якою вона є. Але така позиція передбачає ситуацію, коли людина лишається стороннім спостерігачем і не бере участі у житті суспільства. Позиція стороннього спостерігача майже неможлива для практичного застосування в умовах реального соціального життя. По-перше, вона передбачає, що людина повністю погоджується з існуючим станом справ та повністю ним задоволена, хоча очевидно, що така ситуація неможлива. По-друге, людина за своєю природою є істотою рефлексивною та контрфактичною [2, с. 298] і, отже, її думка обов’язково орієнтована на майбутнє. Тому, навіть намагаючись сприймати дійсність реалістично, максимально адекватно, без рожевих та без чорних окулярів, людина намагається піти далі від голих фактів, спробувати передбачити хід подій, окреслити траєкторію подальшого руху. Відповідно, у цьому контексті термін “утопізм” вживається у значенні, близькому до веберівського ідеального типу, тобто як прагнення та намагання спроектувати та передбачити певну належну та бажану соціальну дійсність. У самому тексті Е. Гідденса знаходимо зокрема таке непряме визначення утопічного реалізму – це вид утопій, котрі ми можемо створити як проекти, зорієнтовані на майбутнє, що поєднані з іманентними тенденціями розвитку і тому є реалістичними [2, с. 308]. На думку автора цього терміна, побудови утопічного реалізму прямо протилежні як рефлексивності, так і темпоральності сучасності. В результаті застосування цих побудов спостерігається оновлена стабільність певних аспектів життя, що створить основу для почуття онтологічної безпеки, пов’язаної з поінформованістю про соціальний універсум, що підпорядкований контролю людей [46, с. 327].

Як оцінити ці концепції? По-перше, вони, безумовно, реабілітують саме поняття утопії, яке зневажалось суспільною та соціально-філософською думкою протягом майже всього ХХ століття. Коли на кінці 80-х років ХХ століття вітчизняні дослідники почали активно наполягати на тому, що марксизм – це чергова утопія, наврядчи це звучало як схвалення марксизму. Концепція ж утопічного реалізму пропонує розглядати утопію як метод соціального проектування в умовах розвитку глобалізаційних процесів, доповнений реалістичним підходом до визначення іманентних тенденцій соціального розвитку. По-друге, ці концепції вводять проблему утопізму в ареал філософської антропології, оскільки пропонують дослухатися до життєвих інтересів багатьох людей, де немає “інших”, при плануванні соціальних змін враховувати інтереси всього людства. По-третє, важливою та актуальною є вимога в умовах глобалізації передбачити майбутнє певної країни, спільноти чи регіону у контексті глобальних тенденцій розвитку, з врахуванням інтересів інших жителів землі. По-четверте, важливою є думка про необхідність оновлення стабільності певних аспектів життя та відновлення почуття онтологічної безпеки, які бурхливе ХХ століття значною мірою зруйнувало, що привело до низки психологічних дискомфортів та психологічних ризиків, від яких страждає сучасне суспільство.

Підводячи підсумки нашому екскурсу, слід наголосити на тому, що сучасні дослідження утопії та утопічної свідомості еволюціонували від їх трактування як беззастережних мрій до

виявлення їх укорінення у соціальну та антропологічну сфери. Відмовившись від однозначного засудження утопії, сучасні філософська та соціологічна думка подають її як необхідний елемент соціального розвитку, тобто в окресленнях проєктивної інтелектуальної конструкції.

1. Блох Э. Тюбингенское введение в философию / Э. Блох ; [пер. с нем. Т. Ю. Быстровой, С. Е. Вершинина, Д. И. Криушова]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1997. – 400 с. 2. Гидденс Э. Последствия современности / Э. Гидденс; [Пер. с англ. Г.К. Ольховикова; Д.А. Кибальчича; вступ. статья Т.А.Дмитриева]. – М.: Издательская и консалтинговая группа “Праксис”, 2011. – 352 с. – (Серия “Образ общества”). 3. Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации / Г. Йонас ; [пер. с нем., предисл., прим. И. И. Маханькова]. – М. : Айрис-пресс, 2004. – 480 с. – (Человек и мир). 4. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант ; пер. с нем. Н. Лосского сверен и отредактирован Ц. Г. Азарканяном и М. И. Иткиным ; примеч. Ц. Г. Азарканяна. – М. : Мысль, 1994. – 591, [1] с. 5. Кравченко С.А. Словарь новейшей социологической лексики: теории, понятия, персоналии (с английскими эквивалентами) / С.А.Кравченко; Моск. гос. Ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России, каф. социологии. – М.: МГИМО-Университет, 2011. – 408 с. (Серия “Энциклопедии и словари МГИМО(У)”). 6. Лосский Н. О. Условия абсолютного добра: Основы этики. Характер русского народа / Н. О. Лосский. – М. : Политиздат, 1991. – 368 с. – (Б-ка этич. мысли). 7. Петрушенко В. Л. Філософія знання: онтологія, епістемологія, аксіологія / В. Л. Петрушенко. – Львів : Ахілл, 2005. – 320 с. 8. Твардовский К. Образы и понятия / К. Твардовский // Исследования аналитического наследия Львовско-Варшавской школы. Вып. 1 / К. Твардовский ; отв. ред. В. Л. Васюков. – СПб. : Изд. Дом “Мір”, 2006. – 304 с. 9. Хабермас Ю. О человеческом достоинстве и реалистической утопии прав человека / Хабермас Юрген // Філософія спілкування: філософія, психологія, соціальна комунікація / Щорічний науково-практичний журнал. – Харків : Видавець Савчук О.О.; ХНТУСГ ім. П. Василенка. – 2011, №4. – 192 с. – С.13-24. 10. Черткова Е. Л. От поиска истины к конструированию реальности: этапы эволюции идей конструктивизма / Е. Л. Черткова // Конструктивистский подход в эпистемологии и науках о человеке / отв. ред. академ. РАН В. А. Лекторский. – М. : “Канон+” РООИ “Реабилитация”, 2009. – С. 338–354 (368 с., ил.). 11. Швырев В. С. Научно-теоретическое познание и его проектно-конструктивные функции (история и современность) / В. С. Швырев // Конструктивистский подход в эпистемологии и науках о человеке / отв. ред. академ. РАН В. А. Лекторский. – М. : “Канон+” РООИ “Реабилитация”, 2009. – 368 с. : ил. 12. Шульц В. Л. Социология знания: история и методология / В. Л. Шульц ; Ин-т соц.-полит. исслед. РАН. – М. : Наука, 2006. – 196 с. 13. Ясперс К. Психологія світоглядів / К. Ясперс; [пер. з нім. О. Кислюк, Р. Осадчук]. – К. : Юніверс, 2009. – 464 с. – (Філософська думка).